

Danske domme 1375-1662. De private domssamlinger. Udg. af E. REITZEL-NIELSEN under medvirken af Ole Fenger, bd. I-VIII. Kbh., Det danske Sprog- og Litteraturselskab & C.A. Reitzels forlag 1978-87. Alle 8 bind 3.905 s.; 3.300 kr.

På mindre end ti år, 1978-87 er det lykkedes udgiverne at gennemføre det formidable arbejde, som ligger bag udgivelsen og kommenteringen af de omtrentligt hundrede, private domssamlinger, som foreligger i danske og svenske samlinger. Præjudikatsamlingernes eksistens har naturligvis ikke været upåagtet, men initiativet til publiceringen skyldes vist afd. professor Stig Iuul.¹ Sprog- og Litteraturselskabets (DSL) mål har først og fremmest været at supplere de foreliggende udgaver af landskabslovene, rigslovgivningen og købstadslovgivningen med et ikke normativt kilde-materiale på linie med diplomerne. Allerede J.L.A. Kolderup-Rosenvinge havde påpeget, at love og domme forholdt sig omtrent som teori til praksis, en tanke som professor Ole Fenger med rette stærkt understreger: For moderne historikere som for retshistorikere er det væsentligt at komme bagom lovgivningens façade til den gældende, men højst foranderlige praksis (Udg. I, s. 25 ff.).²

Til disse udgivelser slutter sig naturligvis nu også Troels Dahlerups udgave af herredags- og rettertingsdomme samt rigets forfølgninger 1536-44 (1959-69) og specielt værdifuldt, fordi materialet stammer fra lavere retsinstanter, Viborg landsarkivs regestpublikation af jyske landtingsdomme 1616-18 (1965-84), Kildeskriftselskabets publikation af stadsbøger fra tre købstæder (Ribe, Helsingør og Malmø; 1965-81) og Landbohistorisk Selskab fire serier herredstingbøger fra 1600-tallet (Herlufsholm birk, Sokkelund, Åsum og Skadst herreder; 1954-85), et monumentalt og grundlæggende udgivelsesarbejde i løbet af én generation. Ingen kan vel endnu uden en komplet udgivelse eller registrering – som vilde være en utopi – vide, hvor repræsentative disse udvalgte dombogserier fra laveste til højeste instans er for retspraksis i denne formative periode, men de giver for første gang udgangspunkter for fornyet studium af retspraksis, og de fremlægger – hvad C.A. Christensen fremhævede – ligeledes et materiale, der giver menigmand – borgere og bønder, men selvfølgelig stadig også adelige – mæle for første gang.³ Retsobjekt

¹ Jf. S. Iuul, Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske lov på baggrund af ældre ret. Kbh. 1954, s. 17 f., 73 ff.

² Jf. O. Fenger, Landslov og retsbrug. Danske domme 1375-1662 og andre domssamlinger. DSL præsentationshæfte 5. Kbh. 1979, s. 5-13.

³ Sst., s. 13-15, C.A. Christensen i HT 12.r.I. Kbh. 1963-66, s. 482-86 og Aksel E. Christensen sst. 82. Kbh. 1982, s. 467 f.

forvandles til retssubjekt, og vi får et dybt indblik i standssamfundets reaktioner over for den gryende magtstat.

Dette udgangspunkt vender vi senere tilbage til. Her må vi nøjes med at konstatere, at hele dette kæmpemateriale endnu kun i meget begrænset omfang har fristet historikere til moderne social- og retshistoriske studier, bortset fra dr. Hans Fussings pionérarbejde 'Herremand og fæstebonde' (1942) og enkelte tingbogsstudier. Den mest prominente undtagelse fra reglen er nok Ole Fengers egen anvendelse af bl.a. dette materiale til påvisning af pantebegrebets overgang fra en personlig (æres)forpligtelse til hypoteklignende hæftelse tidligt i 1600-tallet (Adel forpligter. Kbh. 1984, s. 3-147).

Vejen til det forestående arbejde *in agro* står nu ellers på forbilledlig vis åben takket være værket (dvs. Ole Fengers) omfattende juridiske og ikke-juridiske sagregistre (VIII, s. 1-287 med nøgle s. IX-XXII). Desværre redegør værket selv ikke for de opstillede registreringsprincipper, men de er meget rimeligt og uforandret overtaget fra det skema, et sagsregistreringsudvalg (med bl.a. Fenger som medlem) udarbejdede til Landbohistorisk selskabs tingbogsserier 1974, og hvis introduktion også kan gøre fyldest i denne sammenhæng.⁴ Udgangspunktet har – i modsætning til ældre forsknings – været at »undgå at presse en mere eller mindre vilkårlig, juridisk systematik ned over tingsbogsmaterialet«.

Det juridiske register formes derfor som en 'afspejling' af tingenes egne funktioner, den konstaterende-forkydende, den konfliktløsende-dømmende og den tvingende-opfyldende. Hertil slutter sig grupper om retskilder og retsformer. Det ikke-juridiske register »kan karakteriseres ved modsætningen til det juridiske« ved at tage udgangspunkt i lokal-samfundene – den helt konkret, jordbundne og aktuelt bundne baggrund – og deres relationer til de omgivende, overordnede (eller underordnede) samfundsgrupper, samfundsforeteelser eller offentlig autoritet«. Pointen ligger altså i, at Fenger har villet distancere sig fra fordums tiders systematiske, men uholdbare retsskabeloner.

Det er på denne måde lykkedes at skabe et smidigt og velgennemtænkt indgangsredskab til det mægtige materiale, i domssamlingerne ca. 3.900 sider (1.200 domme), i herredstingbøgerne ca. 4.200 sider. Den bevidste frigørelse fra en mere eller mindre arbitrær retssystematik har bl.a. adresse til Kolderup-Rosenvinges 'Udvalg af gamle, danske Domme' (1842-48), men også til senere retshistorikere. Ingen kan vel benægte, at Kolderup-Rosenvinge besad en veludviklet flair for principafgørelser og

⁴ Sagregistre til Herlufsholms birks tingbog 1616-19 og 1630-33. Udg. af Landbohist. selsk. ved O. Fenger, C. Rise Hansen og J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1979, s. I-IV.

præcedensskabende domme, men vilkårligheden i retssystematikken indså allerede V.A. Secher, som til gengæld forlangte publikation *in extenso* – selv af trivielle domme – og som derfor kun nåede at dække perioden 1595-1614 i sin massive rettertingsdombogsudgave (1886-87). Extensionssoudgivning af domsmaterialet (men ikke registrering) ligger givetvis udenfor enhver realistisk mulighed, så meget mere som herredagene og rettertinget netop i denne periode blev belastet af et hastigt stigende arbejdspress, en tendens som vistnok fortsatte med uformindsket styrke i de følgende, politisk og økonomisk urolige årtier.⁵

Det er muligt, at indeksering af dombogsmaterialet i alle instanser vilde kunne skabe bedre overblik over retspraksis, men selv det vilde være en kolossal opgave (uden databehandling går det næppe). Fra levnssynspunktet har de bevarede præjudikatsamlinger da indtil videre den meget store fordel, at de over et langt og vigtigt tidsspand giver os indsigt i, hvad *samtiden* selv anså for gældende retsnormer, selvom disse stadig kræver konfrontation med større dombogsmateriale. Det gælder vel specielt de juridisk udøvende instanser, men på sin vis vel også det ikke helt uvigtige aspekt, som ligger i, hvorledes og på hvilket grundlag parterne valgte at procedere (ofte ganske behændigt) (I, s. 27).⁶ Udgivelsen begrænses derfor til domssamlinger, som »kan antages at have været bestemt til praktisk anvendelse«, men omfatter foruden egentlige præjudikater, betinget af den særligt danske, ubrudte rets- og fortolkningstradition, også responsa, retsforlig, markedskelsforretninger, skifter osv. (I, s. 35f.).

Hyppigheden af forekomsten af de enkelte domme får dermed en særlig betydning for deres status af retsgyldige præjudikater. Udgiveren – og her vist især amanuensis, cand.jur. E. Reitzel-Nielsen – bringer da også en meget udførlig beskrivelse af de 99 manuskripter, som er blevet anvendt (VIII, s. 291-410) og en nøgle til forekomsten i de enkelte samlinger af domme (s. 413-25). Det er nok ikke overraskende, at et fælles stemma for samtlige domme ikke lader sig opstille, og i betragtning af, at udgiveren forudsætter en veritabel afskriverindustri, som kun sporadisk lader sig lokalisere (Odense og Viborg), og da samlingerne er blevet suppleret efter fornødenhed, er en fælleskilde heller ikke ventelig. Det gælder også, fordi behov og omfang vel kunde variere lokalt og kronologisk, men valget af det bedste tekstgrundlag har dog krævet detaljeret, tekstkritisk behandling af omtrent halvdelen af de større håndskrifter,

⁵ O. Fenger & E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter*. Kbh. 1984, s. 166f., 252-60.

⁶ Jf. Fenger, *Landslov og retsbrug*, s. 13f.; jf. også HT 11.r.VI. Kbh. 1960-62, s. 373f., 383f. (Aksel E. Christensen og Stig Iuul) og *Medieval Schandinavia* 7. Odense 1974, s. 151-72.

hvor domsfrekvensen har været udslaggivende. Resultatet er, at otte hovedgrupper kan udskilles.⁷

Nu er der meget markante forskelle på, hvor omfattende de enkelte domssamlinger er. Omtrent en trediedel optager kun én til ti domme, yderligere 18 mellem 11 og 50 domme. Tyngdepunktet ligger så afgjort på de 35 store samlinger med 150-300 domme (342 er maksimum). Tilsammen indeholder denne tunge trediedel 85% af de ca. 10.180 domme, som inklusive gentagelser foreligger (tabel 1).

Tabel 1. Antal manuskripter og domsforekomster

	antal mss.	antal domme
1-10 domme	35	89
11-50 domme	18	567
51-100 domme	9	612
100-150 domme	2	275
151-200 domme	6	1.022
200- domme	29	7.614
Tilsammen	99	10.179

Dette noget fiktive ræsonnement forudsætter, at hver enkelt af de ca. 1.200 domme gennemsnitligt gentages 8.5 gange, en forudsætning, som naturligvis ikke kan holde. Udgiveren bemærker selv den stigende tendens til, at sene domme oftest kun optræder en enkelt gang eller to, og at produktionen ophørte i 1600-tallet, mere fordi håndskriftindustrien forsvandt, end fordi den gældende lovgivning kodificeredes i den store *reces* 1643 (VIII, s. 407 f.). Den klassiske periode falder mellem midten af 1500-tallet og Christian IV.s tidligere regeringsperiode, men en egentlig bindende dokumentation for påstanden savnes. Rigtigt er det derimod, at domshåndskrifterne under enevælden blev samlereobjekt for historisk interesserede, Fr. Rostgaard, B. Luxdorff, P.F. Suhm, Otto Thott osv.; ligeledes, at allerede Terkel Kløvenfeldt anede materialets perspektiver (VIII, s. 291 f.).⁸

⁷ Det er givetvis rigtigt, at mange domssamlinger må være gået tabt (VIII, s. 402; jf. I, s. 36). Kunde computerbehandling af de mange kombinationer give et skøn over håndskriftproduktionens omfang?

⁸ Det er påfaldende, hvor mange manuskripter, der er overleveret på Det kgl. Bibliotek via 1700-tallets samlere, en række også endnu fra Kolderup-Rosenvinge; E. Gigas, *Katalog over det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter II*. Kbh. 1906, s. 189-205.

Samlinger med indtil fem domme optager i praksis næsten tre fjerdedele af den samlede domsmasse; men den egentlige hovedgruppe – de standardiserede samlinger til praktisk brug? – synes at være de store håndskrifter, den type, en dommer, en foged eller et magistratsmedlem havde brug for til at klare de juridiske skær på dagen og vejen. Men indebærer dette, at den store masse af småhåndskrifter – ofte suppleret med korte lovuddrag eller andre optegnelser – reflekterer aktuelle eller lokale særinteresser? Eller at de i givet fald har været et særligt fremtrædende fænomen i den sene periode? Og hvorledes forholder domssamlingernes alder sig til de indeholdte dommes alder?

Indledningen (I, s. 20 ff.) lægger megen vægt på, at man i senmiddelalderens Danmark i modsætning til f.eks. Sverige ikke fulgte de klassiske landskabslove op med tidssvarende lovgivning, men valgte at føre retstilstanden ajour ved hjælp af lovfortolkning, rigsrådsresponsa, præjudicerende domme eller kodificering af sædvaner: med Stig Iuuls formulering, fyldte ny vin på gamle flasker. Retsudviklingen kom derved til at forme sig harmonisk, uden traditionsbrud før reformationen; den foregik i bedste overensstemmelse med middelalderens opfattelse af naturlov og positiv ret, dens *inventio legum* og vægt på sædvaner, altsammen fleksible arbejdsredskaber, som lod sig tilpasse til den aktuelle samfundsudvikling.⁹

Baggrunden er naturligvis sammenfaldet af lovgivende og dømmende myndighed i et samfund, som ikke blot blev påvirket af ydre kulturimpulser og sociale ændringer (I, s. 20), men også i høj grad af standsdelingen og aristokratiske strømninger, forberedelsen af adelsvæddet. Rettertingsdomme og rigsrådets responsa fik på denne måde forordningsgyldighed, i hvert fald indtil reformationen (I, s. 20 med note 3);¹⁰ men selv efter denne havde principielle præcedensskabende domme vedblivende væsentlig betydning, i det sidste tilfælde tilsyneladende oftest i form af

⁹ Jf. F. Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*. Oxf. 1948; jf. S. Iuul, *Fællig og hovedlod*. Kbh. 1940, s. 246-52.

¹⁰ I modsætning til C. F. Wegeners forordningsudgave (*Aarsberetninger fra Geheimearchivet V. Kbh. 1871-75*, s. 1-86) optager udgaven af 'Den danske rigsløvgivning 1397-1513' (ved Aa. Andersen, Kbh. 1989) følgelig også en række responsa og domskonklusioner (nr. 4, 28, 30a, 32, 34, 38, 44, 52). – Desværre savnes Viborg landstings dom 1487 18/8, som i strid med JL I:37, men i overensstemmelse med den sædvane, der havde udviklet sig i 1400-tallet, omtaler, at »righens raad haffwer nw fwndhen all hemmekøb widh makht«, dvs. frigjort adelige skødninger fra tingenes myndighed (H. Matzen, *Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret II*. Kjbh. 1896, s. 75 note 1; jf. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. Kbh. 1966, s. 233f.). Optagelsen af denne centrale retsregel i domssamlingerne overflødiggjordes ved, at den indgik i *reces* 1547 § 30: derimod optræder reglen om, at købstadsgods retligt skulde behandles som løsøre.

lovfortolkninger eller justerende fortolkninger snarere end egentlig lovgivning.

Udgiverne forestiller sig derfor (I, s. 27f.) en udvikling fra mere eller mindre omfattende samlinger af domsregester i slægt med de senmiddelalderlige retsregler, som går under betegnelsen *Rigens ret* (der meget prisværdigt derfor også nyudgives med en udførlig indledning; VII, s. 311-433); de store præjudikatsamlinger tilhører derimod en senere tid, da kronen efter reformationstidens og borgerkrigens lovløshed indskærpede dommernes ansvarlighed,¹¹ da en veritabel bølge af grundlæggende og ordnende lovgivning, især under Christian III og Christian IV lagde et nyt fundament for standssamfundet, og da behovet for ciceroner til rettertingets og landstingenes domspraksis blev en bydende nødvendighed for dommere, fogeder og adelige (VIII, s. 405f.). På den anden side overflødiggjorde den trykte – og 1547 og 1588 kompilerende – lovgivning og trykningen 1590 af Jydske lov lovafskrivernes virksomhed, men uden at de af den grund blev arbejdsløse; domspraksis stillede nemlig nye krav til produktion af professionelle domssamlinger.

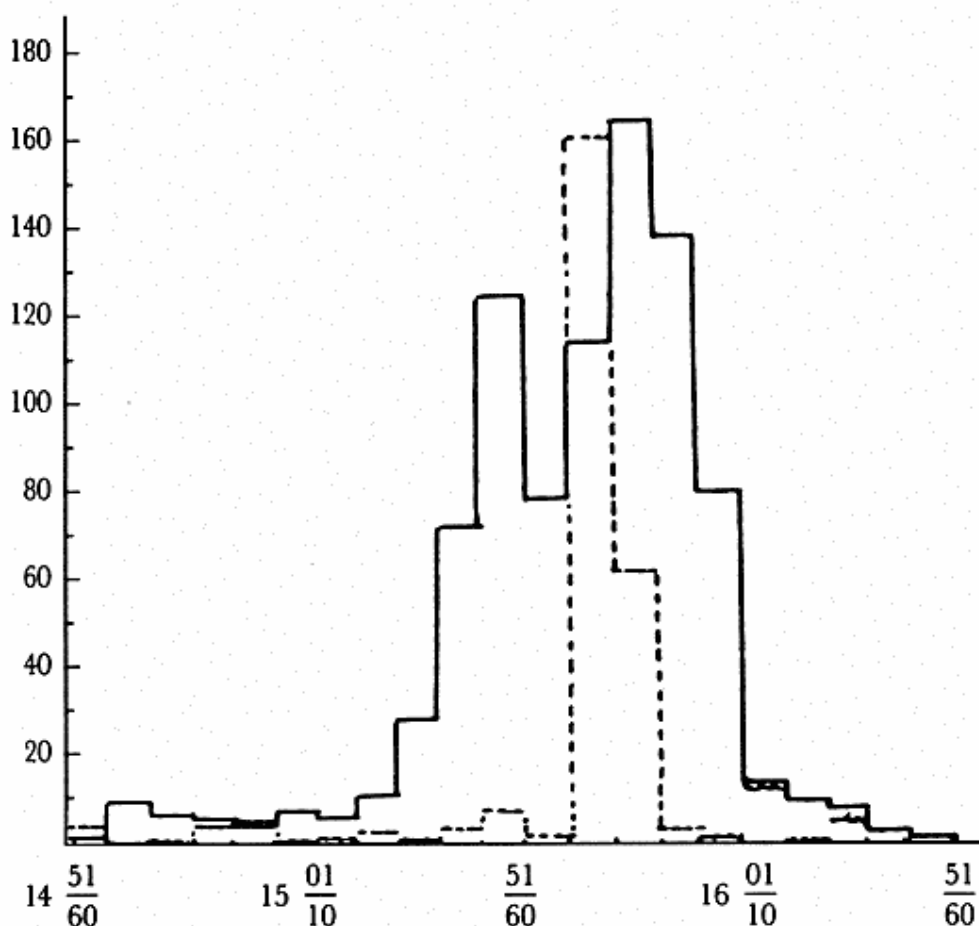
Såvidt udgavernes synspunkter, som vel i det hele er korrekte, men som alligevel indbyder til enkelte kommentarer. Vender vi os nemlig fra domssamlingernes kronologiske orden til de deri indeholdte dommes fordeling – uanset deres sagstypologi, som anm. ikke har undersøgt – røber den to ting (jf. fig. 1).¹² For det første afspejles ikke overraskende den vældige stigning i antallet af præjudikater efter reformationen; den markerer utvivlsomt den ny retssituation, men sikkert også en ny retsbevidsthed efter borgerkrigens kaos og lovløshed. Mere iøjnefaldende er det, at kulminationen nås i generationen efter syvårskrigen, og at faldet er så brat straks efter århundredeskiftet, en periode, som jo ellers kendetegnes af legioner af adelige gældssager, skiftekonflikter osv. Og på den anden side også inden afskriverproduktionen ophørte.

Reformationstidens vækst er som sagt ikke forunderlig. Mere overraskende er den vejledende vægt, som rettertingets og landstingenes praksis har haft i Frederik II.s regeringsperiode, indtil den brat ebbede ud tidligt i 1600-tallet. Denne bølge synes at påkalde mere indgående retshistoriske undersøgelser, inden en forklaring kan gives. Endelig må anm. tilstå, at det hastige fald i antallet af præjudikater efter år-

¹¹ Jf. O. Fenger, *Landslov og retsbrug*, s. 3f. Ansvarskravet gentages i regeringsrådets landsdommerinstruks 1588, men ejendommeligt nok indskærpes det, at det under tronvakancen ikke har nogen lovgivningsmyndighed; Nye da Mag. IV. Kjbh. 1824, s. 153-55.

¹² Oversigten udelader enkelte domme, som ikke lader sig datere på årti. Den stiplede linie angiver de 230 domsregester, der aftrykkes som supplement, hovedsageligt fra Ny kgl. Saml. 835.2° og Add. 113.2°.

Figur 1: Danske domme 1451-1660

hundredeskiftet forekommer lidt overraskende; tilsvarende tørrer naturligvis antallet af retskilder yngre end 1596 ind (VIII, s. 73f.). Det betyder ingenlunde, at landstingenes eller rettertingets praksis ophørte at spille en præjudicerende rolle. Uden her at kunne gå i enkeltheder behøver vi blot anføre enkelte, vigtige eksempler.

I *Rigens ret* havde det således været regelen, at i gældssager, hvor 'samborgen' (*manu coadiuta*) forelå, havde den kautionist, der manedes først, pligt til at udrede gælden. Først en rettertingsdom 1554 fastslog som nyt retsprincip partsansvar (*beneficium divisionis*); en ny rettertingsdom april 1603 vendte pludselig tilbage til én-for-alle-princippet, men fastslog regresret *pro quota*. Karakteristisk nok røber de følgende dages domme, hvor hurtigt sagsøgere var istand til at tilpasse deres procedure efter det nye princip.¹³ Et lignende, overrumplende bagholdsangreb blev

¹³ Personalhist. tidsskr. 1970 (Kbh.), s. 15-17.

de holstenske pengematadorer udsat for, da rettertinget 1624 fastslog en overgrænse for 'kristelige' renter for debitorer med bopæl i Danmark eller lån indgået i kongeriget.¹⁴ Heller ikke her udeblev reaktionen: Protester og forsøg på juristerier.

Og vigtigst: Den centrale recesregel 1547 § 32 (1558 § 34), som knæsatte den adeliges ret til »at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kan«, synes oprindeligt at have haft driftsøkonomisk sigte; men den blev – åbenbart trods energisk modstand i rigsrådet – sædvanemæssigt og ved tilsnigelser udlagt som gældende også retsforholdet mellem godsejer og fæstere, indtil rettertinget 1608 bøjede sig for pressionen udefra og for det nye synspunkt.¹⁵ Ingen af disse sager optræder i præjudikatsamlingerne, men lader sig følge i eftertidens retspraksis som almengyldige principper.

På længere sigt må man vistnok hævde, at dette forløb i sig selv kræver en forklaring. Udgiverne fremhæver selv som forklaringsfaktorer, at vel forudsatte den grundlæggende lovgivning efter reformationen endnu eksegese; men indarbejdelsen af instansfølgen i en fast appelordning i 1500-tallet nødvendiggjorde også, at dommerne i de lavere instanser måtte have skabeloner at rette sig efter, om ikke andet, så dog for at undgå fejlgreb eller for mange, ildesete 'uendelige domme'. En tredje faktor, som kan have spillet en rolle, kan være dommerkorpsets stigende professionalisering i periodens løb.

Ingen kan naturligvis bestride garvede rigsrådets juridiske kompetence. Men heller ikke landsdommergruppens sagkundskab bør formentlig undervurderes. Af 56 landsdommere, udnævnt 1585-1660, havde 19% i de første 25 år gjort tjeneste som kancelliesekretærer, 1635-60 derimod hele 92%, hvilket formentlig er ensbetydende med, at de i stigende omfang har haft en akademisk uddannelse i ryggen. Et andet ejendommeligt træk er tendensen til dannelse af landsdommerdynastier (Urne, Grubbe, Quitzow, Dresselberg, Akeleye osv.), endda med snævre ægteskabelige og interregionale forbindelser indbyrdes. Af disse 56 landsdommere havde 40 (dvs. 71%) to eller flere nære slægtninge, som også havde beklædt en sådan post; i en kontrolgruppe på 120 andre adelige derimod kun 34%.¹⁶

Om selve det formidable udgivelsesarbejde – vist i hovedsagen Reitzel-Nielsens indsats – er kun lovord at sige. Hver af de 900 domme udgives efter det bedste, primære forlæg med henvisninger i noteapparatet til

¹⁴ A. Rubow, *Renteforhold i Danmark*. Kbh. 1914, s. 127-32.

¹⁵ K.J.V. Jespersen, (red.), *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*. Odense 1980, s. 155-58.

¹⁶ Jeg må foreløbig nøjes med at henvise til min utrykte 'Adel, gods og embede 1560-1660' (Odense 1976), s. 322-26.

varierende læsninger i sagsforhold. Men derudover ledsages alle domme af en meget omfattende kommentering, som redegør for retskilder, leverer ordforklaringer og bringer oplysninger om sags- eller personforhold. Hele dette apparat vidner om et imponerende opbud af lærdom; det er nyttigt for brugeren, men nærmer sig undertiden overkommentering, fordi det gavmildt gentager sig selv. Domssamlingen får dermed form af en guldgrube af kildemateriale og kendsgerninger, som forskningen nok skal vide at værdsætte. Og alt sammen til 85 øre pr. side.

Anmeldelsen har helt overvejende beskæftiget sig med de retshistoriske aspekter af domsmaterialet. Men derudover er det helt selvfølgelig også at fremhæve, at dommene foruden myriader af konflikter selv præsenterer os for en meget bred skala af social- og kulturhistorisk vigtigt materiale, som historikere sikkert ligeledes vil forstå at vurdere efter fortjeneste, om eller når det inddrages systematisk i forskningsarbejdet. Sammen med dombogsmaterialet fra andre instanser og med behørig repræsentativtetskontrol burde det kunne give rigeligt stof til social- og retshistoriske studier.

E. Ladewig Petersen

JOHN T. LAURIDSEN: Marseliskonsortiet . En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark. Århus, Jydsk selskab for historie 1987. – 266 s., ill. 244 kr.

1. Indledning

Et af de mest markante og grundlæggende træk i de europæiske magtstaters opbygning i 15- og 1600-tallet var den ekspanderende fyrstemagts snævre forbindelser med købmands- og bankierhuse til militære eller andre formål – og omvendt den 'feudalisering' af handelskapitalen, som frivilligt eller tvungent fandt sted ved at handelsborgerskabet placerede sin kapital i fast ejendom, embeder, social status eller statuskonsumption. Danmark-Norge var ingen undtagelse, og præces kan derfor (s.9.) formulere afhandlingens hovedsigte således:

Afhandlingens tema bliver således forholdet mellem købmanskapital og kongemagt og formålet hermed at belyse købmanskapitalens muligheder, vilkår, funktion og betydning i en periode af dansk historie, der præges af såvel kongemagts som det øverste borgerskabs ekspansion. Med andre ord bliver der tale om en delundersøgelse af den omfordeling af det danske